

УДК 82-21(410.1):81'42

**Когнітивні операції асоціації / бісоціації як фактор реалізації
тональності поетичних текстів**

Мороз О. Л.

Херсонський державний університет, м. Херсон, Україна

У статті визначені когнітивні операції асоціювання та бісоціювання та обґрунтована їх роль в процесі реалізації різних різновидів тональності поетичних текстів.

Ключові слова: *когнітивна операція, асоціації, бісоціації, тональність.*

Положення сучасної лінгвістичної науки уможливили визнання тісного взаємозв'язку між мовою та мисленням людини [14, с.132], оскільки «ментальні структури/процеси ... закладені в самій природі мови» [8, с.15]. Таке визнання уможливило урахування поруч із мовними й позамовними чинників реалізації текстової категорії тональності, до яких в нашому дослідженні відносимо когнітивні операції асоціювання та бісоціювання. Методологічною основою визнання асоціативності одним з чинників реалізації текстової категорії тональності є надбання психології мистецтва, в руслі якої розглядаються питання ролі свідомості, емоцій, пам'яті та асоціації в актах художньої творчості та художнього сприйняття. При чому асоціативна психологія посідає особливе місце, адже вона вивчає засоби поєднання уявлень згідно особливих правил та здатна пояснити дію механізмів художнього сприйняття [12]. Крім того, нами враховувались основні положення асоціативної лінгвістики (за Ю.М. Карауловим), а саме результати дослідження вербальних асоціацій в текстах художніх творів [13; 9; 15; 3 тощо].

В рамках психолінгвістичної та лінгвістичної наук здійснено ґрунтовне дослідження вербальних асоціацій в різних напрямках та аспектах: від вивчення асоціативного потенціалу слова (О.О. Залевська, А.П. Клименко, Ю.М. Караулов, О.О. Леонтєв) до вивчення асоціативних механізмів мислення (О.О. Залевська, О.О. Леонтєв, О.Р. Лурія) та текстових асоціацій, які пов'язані зі структурою тексту та обумовлені нею (І.І. Бабенко, Н.С. Болотнова, С.М. Карпенко, Л.А. Климова). *Метою* нашого дослідження є визначення емоційного асоціювання та бісоціювання як когнітивних операцій по обробці предметної в тексті інформації. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких *завдань*:

- обґрунтувати значення емоційних асоціацій як одного з важливих чинників, що впливають на визначення тональності поетичного тексту;
- визначити обмеження, які накладаються на асоціативне розгортання текстів, забарвлених комічною тональністю;
- обґрунтувати роль когнітивної операції бісоціювання в процесі реалізації гумористичної тональності.

Необхідність урахування асоціацій як позамовного чинника, який впливає на визначення тональності поетичних творів ґрунтується на результатах психолінгвістичних досліджень розуміння тексту. Так, Ю.О. Самарін довів, що розуміння навіть самого простого висловлювання неможлива без залучення знань різного рівня узагальнення, а саме локальних асоціацій, системних асоціацій, внутрішньо системних та міжсистемних асоціацій. А для того, щоб актуалізувати саме ті асоціації, які потрібні в кожному конкретному випадку, необхідна наявність цілої системи фонових знань, яка узагальнює життєвий досвід індивіда [10, с.369-370], який ми вважаємо одним з важливих факторів розуміння емоційного стану людей в певних життєвих ситуаціях.

На основі положень про те, що асоціативні сітки у свідомості індивіда формують не лише окремі слова та предмети, а й певні настрої та емоції, що увесь попередній досвід людини пов'язаний в її пам'яті в семантичні сітки, включаючи також і інтерпретацію відчуттів та емоційних станів [7, с.143], а також того факту, що навіть коли тільки одне слово наявне в нашій свідомості актуалізує масу понять і емоцій, пов'язаних з ним [2, с.176], пропонуємо говорити про **емоційні асоціації**, які виникають у читача під час сприйняття поетичних творів і сприяють визначенню тональності цих творів.

Асоціацію в рамках нашого дослідження визначаємо як **когнітивну операцію пов'язування** двох явищ, уявлень, об'єктів тощо, одне з яких виступає в ролі стимулу, інше виникає як реакція на заданий стимул. Під **емоційними асоціаціями** розуміємо когнітивну операцію пов'язування певного слова-стимулу та відповідних емоційних реакцій, які виникають при сприйнятті цього слова. При цьому слово-стимул розглядаємо як засіб лексикалізації того чи іншого концепту.

Таке трактування емоційних асоціацій ґрунтується на визначенні концепту, як існуючого в ментальному світі людини «пучка» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, які супроводжують слово [5, с.99]. Концепти не лише осмислюються, вони переживаються, вони є предметом емоцій. Емоційні асоціації ґрунтуються на фонових знаннях читача, його соціальному досвіді. Для прикладу пропонуємо розглянути вірш американського поета Д. Нурксе "Only child", в якому йдеться про те, як батько проводить час зі своєю дочкою від її народження. Актуалізація концепту ДИТИНА відбувається у тексті вірша експліцитно, шляхом використання словосполучення *newborn daughter*. На те, що це дитина автора, а не чиясь інша, вказує присвійний займенник *my*. Емоційний стан батька імпліцитно передається через його дію *I cradled* (лагідно тримав) та зазначення того, що відчуття серцебиття дитини витягло його зі стану шоку (*the heartbeat pull me out of shock*). В зазначеному уривку лексема *heartbeat* є концептуальною метонімією і стоїть замість цілого – дитини. Остання строка першої строфи *her lips were the shape of a nipple* являє собою стилістичний прийом інакомовлення і є засобом актуалізації концепту ГРУДНЕ ВИГОДОВУВАННЯ, який асоціюється з позитивними емоціями, адже дитина під час годування грудьми відчуває безпеку, комфорт, спокій, гармонію. Крім того, концептуальна метонімія СОСОК стоїть замість МАТИ, уможлиблює висновок про те, що дитина народилась у повній, люблячій родині. Подальше розгортання вірша змальовує ситуації, в яких батько проводить час із дочкою у парку, на гойдалці, вдома: *and she shows me/the cartwheel, the skip, the tumble,/the tricks performed at leisure in midair/...Always we passed the seesaw/ on the way to the swings*. Змалювання трюків, які зазвичай виконують здорові, веселі діти під час прогулянок, а також стереотипне фонове знання про те, що діти люблять гойдалки, викликає асоційовані емоції щастя, радості.

Під час прогулянки батько пригадує закон рівноваги (*I remember the principle of the lever*) і вдається до хитрощі, щоб дочка змогла його переважити: *I sit the child at one end, / I sit near the center*. Усвідомлення дівчинкою своєї значущості і сили для того, щоб переважити батька, стає для неї новим джерелом радості: *at once she has power / to lift me off the earth / and keep me suspended / by her tiny weight, she laughing*. Така гармонія відносин між батьком та дитиною, коли він дозволяє їй вірити в те, що їй хочеться вірити, дозволяє читачеві зрозуміти, що в родині панує любов та взаєморозуміння. Емоції, що асоціюються з такою ситуацією, є виключно позитивними, а отже, і загальну тональність цього вірша визначаємо як оптимістичну.

Однак, враховуючи той факт, що асоціації належать до звичайних стереотипних зв'язків, утворених в пам'яті між явищами, які належать одній ментальній площині досвіду [4], вважаємо когнітивну операцію асоціювання важливим фактором реалізації лише оптимістичної та песимістичної тональностей поетичних творів, оскільки ситуації, змальовані в таких творах, не виходять за рамки певного ментального простору і не містять незвичайних елементів, тобто не залишають місця неочікуваним елементам.

На відміну від оптимістичної та песимістичної тональностей, основним когнітивним механізмом тональності комічної визнається інконгруентність [11, с.60], тобто викриття різного роду невідповідностей, порушення мовних, мовленнєвих, логіко-понятійних, онтологічних норм. Крім того, важливу роль у творенні комічної тональності відіграє ефект неочікуваності [1, с.35]. Все це накладає обмеження на дію когнітивного процесу асоціювання під час сприйняття поетичних творів з комічною тональністю, оскільки асоціюванням є таке встановлення зв'язків між ідеями та образами, в якому немає нічого несподіваного, адже ці ідеї перебувають в одній площині досвіду [4].

Тому когнітивним механізмом реалізації комічної тональності визнаємо *bicoçia-çiu* (інконгруентність в термінах В.О. Самохіної). Термін «бісоціація» належить А. Кестлеру (А. Koestler), який запропонував позначати ним прийом створення нових ідей. Когнітивна операція бісоціювання ґрунтується на сприйнятті ситуації або ідеї в двох асоціативних контекстах, які є узгодженими між собою, але несумісними [16, с.35]. Комічний ефект виникає внаслідок несподіваного переходу думки з одного асоціативного контексту до іншого, результатом якого повинен бути бісоціативний шок, тобто несподіванка.

Прикладом такого поєднання несумісних асоціативних контекстів є віршований твір С. Хофенштейна "To a chubby little girl, aged three":

*The jungle is a kind of grove
Where lions, apes and rajahs rove;
It's not the kind of place that I
Should choose to live in, or to die;
Yet I should just as soon be in it
As hear your blab another minute.*

У першому рядку вірша за допомогою стилістичного прийому літоти «джунглі» (*jungle*) уподібнюються «лісочку» (*grove*) і, таким чином, створюється перша невідповідність на основі опозиції «логічне / нелогічне» [1, с.60], адже джунглі й насправді є різновидом лісу, однак кількість дерев та густота їх проростання зовсім не така, як у невеличкому лісочку. Другий рядок також містить невідповідність, яка ґрунтується на опозиції «реальне / нереальне», і змальовує хижих звірів (*lions, apes*) та раджив (*rajahs*),

які прогулюються разом по джунглях. Порушення сполучуваності лексичних одиниць на позначення хижих звірів та людей створе стилістичний прийом зевгми та сприяє створенню гумористичного ефекту. Загалом, незважаючи на навмисне применшення розмірів джунглів та співіснування в них звірів з людьми, ця місцина визнається небезпечною та небажаною для перебування. Змалювання диких хашів, сповнених диких звірів, активує у читачів фрейм НЕБЕЗПЕЧНА СИТУАЦІЯ і викликає асоційоване з такою ситуацією сподівання на те, що цієї ситуації треба уникати. Однак наступні рядки сприяють створенню ефекту ошуканого очікування [6, с.108], оскільки батько маленької дівчинки раптово віддає перевагу цій небезпечній місцині перед перебуванням поряд з дочкою. Причиною такого вибору стає постійне «базікання» (*blab – n. talking carelessly or too much*) маленької дитини, хоча цей і є нормальним з точки зору стереотипного знання про трирічних дітей. Таким чином, очікування читача ошукуються і відбувається зсув ментальної настанови, який, слідом за Р. Цуром, тлумачимо як результат змін у характері та змісті стереотипного знання або уявлення про певний фрагмент картини світу [17, с.11-12]. Вербалізовані текстові ситуації підводимо під два протилежних асоціативних контексти (концепти) БЕЗПЕКА vs НЕБЕЗПЕКА. Шляхом лінгвокогнітивної процедури перехрещення цих концептів породжується нове трактування безпеки з позиції батька маленької дитини: *навіть сусідство з дикими звірами у джунглях здається блаженством порівняно з незмовкною балаканиною малечі*. Когнітивна операція бісоціації сприяє переструктуруванню досвіду читачів. Таким чином, несподіваний перехід від одного асоціативного контексту до іншого, в результаті якого джунглі осмислюються як небезпечне місце, в якому можна схватись від небезпечної дитини, призводить до виникнення бісоціативного шоку та сприяє усвідомленню порушення логіки, протиріччя, що призводить, в свою чергу, до виникнення гумористичного ефекту і сприяє реалізації гумористичної тональності.

Висновки. Таким чином, когнітивна операція асоціювання сприяє реалізації оптимістичної та песимістичної тональностей, оскільки активується на основі стереотипних зв'язків, утворених в пам'яті між одиницями одного й того самого фрейму. Натомість комічна тональність, в основі якої лежить порушення мовних, мовленнєвих, логіко-понятійних, онтологічних норм, ґрунтується на когнітивній операції бісоціювання. Така операція забезпечує несподіваний перехід від одного фрейму до іншого і сприяє виникненню бісоціативного шоку. Подальшою *перспективою дослідження* є визначення мовних чинників реалізації тональності поетичних творів.

Список літератури

1. Болдирева А.Є. Мовні засоби створення гумористичного ефекту: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі романів П.Г. Вудхауза): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Болдирева Анжела Євгенівна. – О., 2007. – 199с.
2. Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю / Ж. Веридес. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 409 с.
3. Васильева А.Н. Лексический аспект ассоциативного развертывания поэтических текстов О.Э. Мандельштама: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Васильева Анна Анатольевна. – Томск, 2004. – 229 с.
4. Винославська О.В. Психологія: навчальний посібник [Електронний ресурс] / О.В. Винославська. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psihologiya/zmist.htm

5. Залевская А.А. Введение в психолингвистику / А.А. Залевская. – М.: Российский гос. гуманитарный ун-т, 2000. – 382 с.
6. Марина О.С. Контрастивні тропи й фігури в американській поезії модернізму: лінгвокогнітивний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Марина Олена Сергіївна. – К., 2004. – 204 с.
7. Приходько А.И. Проблемы эмоций в зарубежной социальной психологии / А.И. Приходько // Вопросы психологии. – 2009. - № 1. – С. 141-152.
8. Проскуряков М.П. Концептуальная структура текста: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Проскуряков Максим Русланович. – СПб., 2000. – 330 с.
9. Роднянский В.Л. О роли ключевого слова в понимании текста // Психолингвистические проблемы семантики и понимания текста / В.Л. Роднянский. – Калинин: Калининский гос. университет, 1986. – С. 106 – 114.
10. Самарин Ю.А. Очерки психологии ума / Ю.А. Самарин. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 504 с.
11. Самохина В.А. Современная англоязычная шутка: монография. – Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2008. – 356 с.
12. Сельченко К.В. Психология художественного творчества / К.В. Сельченко. – Минск: Харвест, 1999. – 752 с.
13. Судомоина Е.Б. Языковые средства выражения ассоциативных связей в тексте (на материале современного английского языка): автореф. на соиск. науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.04 «германские языки» / Е.Б. Судомоина. – К., 1989. – 17 с.
14. Чабаненко В.А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку / В.А. Чабаненко // Мовознавство. – 2005. - № 3-4. – С. 132-137.
15. Червинский П.П. Семантика слова в системе стихотворного целого: на материале поэзии С. Есенина и Д. Кедрина / П.П. Червинский. – Т.: Підручники і посібники, 2006. – 155 с.
16. Koestler A. The Act of Creation / A. Koestler. – N.Y.: The Macmillan Company, 1964. – 751 p.
17. Tsur R. Towards a theory of Cognitive Poetics / R. Tsur. – Amsterdam: Elsevier Science Publishers, 1992. – 214p.

Мороз Е. Л. Когнитивные операции ассоциации / бисоциации как фактор реализации тональности поэтических текстов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 1. Часть 1.369-373.

В статье определены когнитивные операции ассоциации и бисоциации, а также обоснована их роль в процессе реализации разных видов тональности поэтических текстов.

Ключевые слова: когнитивная операция, ассоциация, бисоциация, тональность.

Moroz O. Cognitive operations of association / bisosiation as a factor of creating poetical tonality // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 1. Part 1. – P.369-373.

The article defines such cognitive operations as association and bisosiation and reveals their role in the process of creating poetical tonality.

Key words: cognitive operations, association, bisosiation, tonality.

Поступила до редакції 26.04.2012 р.